

"אָמור מונדי – מדוע קשה כל כך לאהוב את העולם?"

על העברית כ"אָמור מונדי"

עתידה של העברית הוא המשך של עברה ושל ההווה שלה. קיומה של העברית לא היה תלוי מעולם במקום אחד, אלא באנשים הדוברים אותה ויוצרים בה באשר הם שוכנים – בבבל, בגרנדה, בוורמייזא, באודסה או בברקלי. כוחה של העברית באלף השלישי תלוי במי שישכיל לדבר אותה ולאהוב דרכה את העולם.

ישעיהו הנביא במזרח ברלין

אני עומד מול גדר מאולתרת באורניינבורגר שטראסה שבמזרח ברלין. הגעתי לשם בצהרי היום, לאחר שבבוקר הופשטתי על ידי משטרת הגבולות של מזרח גרמניה בבדיקה המדוקדקת שנערכה בתחנת המעבר בפרידריך שטראסה. יומיים קודם לכן, לאחר נסיעת לילה ברכבת משטוקהולם, הגעתי למערב ברלין.

אוגוסט, 1983. לפני שלושה שבועות יצאתי מישראל לטיול של לפני צבא. ופתאום אני כאן, תוהה כיצד התגלגלתי לעיר השסועה הזאת, לרחוב הזה. מעבר לגדר שמולי ניצב מבנה מגושם, חָרַב ואפור. על קירותיו ניתן לראות צללים שחורים, שרידי שִׁרְפָה. במרכז הגג נטוע בסיס מעוגל, שעליו ניצבה לפנים הכיפה המפוארת של "בית הכנסת החדש" (Die Neue Synagoge), כפי שנקרא המבנה לפני שהיה לחורבה.

השמים שמעליי אפורים. אף קרן אור לא חודרת את המעטה הדחוס שמאיים ליפול בעוד רגע ולקבור תחתיו את עולם החיים.

כשאני קורא את המילים העבריות המתנוססות מעל הפתח המקושת של המבנה החרב, אוחזת בי טלטלה: פְּתַחוּ שְׁעָרִים וַיָּבֹא גוֹי־צִדִּיק שֶׁמֶר אֲמָנִים. בן השמונה-עשרה

שהייתי אז תיעב את שיעורי התנ"ך, ואת מה שהוא ראה כניסיון לכפות עליו תרבות אחת ואין בלתי. את נעוריי ביליתי בקריאת הקלאסיקה האירופית, בחלומות על עולם המחר שלאחר המהפכה המרקסיסטית, ובצפייה במיטב הקולנוע האיטלקי, הצרפתי והיפני בסינמטק בחיפה. לא הכרתי את מקור הפסוק הזה, אבל הבנתי את העברית: מי שבנו את בית הכנסת, שפל מה שנותר ממנו היא החורבה העומדת כעת מולי, האמינו בהיותם עם נאמן. הם חשבו שהשערים ייפתחו למי שבא בין קירותיו. הם גם רצו לומר למי שאיננו יהודי, ודווקא בעברית מקראית, שהם בנים נאמנים למולדת הגרמנית.

האמונה הזו התנפצה בליל הבדולח. כמו עשרות בתי תפילה אחרים ברחבי גרמניה, גם המבנה המרשים הזה, שנחנך ב-1866, יותקף. במהלך המלחמה שתגיע לאחר מכן, ישמש בית הכנסת את היהודים שנותרו בעיר, עד לתפילה האחרונה העתידה להיערך באולם המרכזי בשלושים במרץ 1940. מאז ננעלו השערים. כשיהודי ברלין נשלחו אל מותם, הוא כבר שימש מחסן לחיילי הוורמאכט.

בערב עשרים ושניים בנובמבר 1943 הטילו שבע מאות מפציצי חיל האוויר המלכותי הבריטי אלפיים וחמש מאות טונות של חומר נפץ על בירת הרייך. הפצצות פגעו גם במבנה השומם, שעומד כעת מול הנער שהייתי אז, ארבעים שנה אחרי אותו ערב גורלי. כאשר שבתי כעבור כמה ימים לישראל, היה באמתחתי מחזור שירים שכתבתי לאור המילים שאליהן התוודעתי לראשונה באורניינבורג שטראסה. פתחו שְׁעָרִים. כשאני מקליד את המילים הללו היום, ארבעים שנה אחר כך, ברור לי שכל שיר שכתבתי מאז נובע מהרגע ההוא. כל מילה שכתבתי מהדהדת את השאלה: איך ניתן להבין את מה שקרה לאותו גוי צדיק, שומר אמונים?

פתיחת השערים

הדברים ידועים: ישעיהו בן אמוץ, הוא ישעיהו הנביא, חי ופעל בממלכת יהודה של תקופת בית ראשון. הוא חזה בעליית ממלכת אשור וחש בהתפוררות ממלכת יהודה. מילותיו מתארות את החורבן העתיד לבוא על עמי האזור ואת חרדתו לעמו-שלו. ישעיהו הוא גם נביא החזון בדבר ישועה לכלל האנושות, הנביא שחזה את היום שבו לא יהיו עוד גבולות בעולם: "כִּי אָמַר בְּכַח יְדֵי עֲשִׂיתִי וּבְחֶכְמָתִי כִּי נִבְּנֹתִי וְאָסִיר גְּבוּלֹת עַמִּים" (ישעיהו י', י"ג).

ישעיהו הוא גם מגדולי המשוררים שהעמידה השפה העברית. המילים שקראתי בפתח חורבת בית הכנסת החדש בברלין לקוחות מפרק כ"ו בספר ישעיהו. כדי להבין אותן, יש לחזור לפרק כ"ד, שבו חוזה הנביא את חורבן הארץ כעונש על חטאי יושביה ועל הפרת ברית עם האל: "הֲיֵהָ ה' בּוֹקֵק הָאָרֶץ וּבּוֹלֵקָה וְעוֹהָ פָּנֶיהָ וְהַפִּיץ יִשְׁבִּיָּהָ" (ישעיהו כ"ד, א'). בעברית מופלאה מנבא ישעיהו הרס מוחלט: "נוֹעַ תִּנוּעַ אֶרֶץ כְּשֹׁכֹר וְהִתְנוּדָה כְּמִלּוּנָה וְכָבֵד עָלֶיהָ פִּשְׁעָהּ וְנִפְלָה וְלֹא-תִסֵּף קוֹם" (ישעיהו כ"ד, כ'). כאלפיים שנה ויותר לפני שחבר בית הכנסת החדש, קונן ישעיהו על החורבן הממשמש ובא. קינתו חזתה את הטירוף האנושי בדבר גזע נבחר, בעל ייעוד היסטורי למשול בעולם ובכל אשר בו, בד בבד עם הפשע המחריד והחורבן הנורא שיבוא על אלה שינסו לממש אותו.

חזון החורבן של ישעיהו מבטא גם אפשרות של תיקון. בפרק כ"ה משרטטת שירת הנביא מציאות שהיא היפוכה הגמור של היוהרה העיוורת לסבל, אותו הרבה שהוביל את יהודה ואת המין האנושי כולו לאסונות איין-ספור: "עֲלֶיךָ יִכְבְּדוּךָ עַם-עֶזְרָא; קִרְיַת גִּוִּים עֲרִיצִים יִירָאוּךָ. כִּי־הָיִיתָ מַעֲזוֹ לְדָל מַעֲזוֹ לְאֶבְיֹן בְּצָר-לוֹ; מַחֲסֵה מִזֶּרֶם צֶל מַחֲרָב, כִּי רוּחַ עֲרִיצִים כָּזֵם קִיר." (ישעיהו כ"ה, ג'-ד').

העברית שבפי ישעיהו היא אתיקה: מקורה של כל ישועה, בין שהאל מביא אותה ובין שמממשים אותה יציריו, הוא הגנה על הנזקקים, עזרה למי שסובל, ראיית האחרת והאחר כמי שנבראו בצלם. בשפתו האלמותית: "הָלוֹא פָּרַס לְרַעַב לֶחֶמְךָ וְעֵנִיִּים מְרֹדִים תָּבִיא בֵּית, כִּי תִרְאֶה עָרֹם וְכִסְיֹתוֹ וּמִבְשָׁרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם" (ישעיהו נ"ח, ז). כל מי שיתכחש לציוי הזה, ובמובהק כל עריץ, אם המדובר בעמי המזרח הקדום, ביהודה, בעם ישראל, או בקלגסים לאומנים שהובילו לחורבנו של בית הכנסת החדש בברלין, סופו ליפול.

הפסוק שראיתי לראשונה באוגוסט 1983 לקוח משיר נפלא על היום שאחרי החורבן שבא כעונש על הפניית הגב לדל, לנזקק, לערם. כך נפתח פרק כ"ו: "בַּיּוֹם הַהוּא יוֹשֵׁר הַשִּׁיר־הַזֶּה בְּאֶרֶץ יְהוּדָה; עִיר עֲזֹלָנוּ, יְשׁוּעָה יִשִּׁית חוֹמוֹת וְחָל: פִּתְחוּ שְׁעָרִים; וְיָבֹא גוֹי־צַדִּיק, שֹׁמֵר אֱמֻנִים: יָצָר סֻמוֹךְ, תִּצַּר שְׁלוֹם שְׁלוֹם: כִּי בָךְ בְּטוּחַ." (ישעיהו כ"ו, א'-ג'). פתיחת השערים היא מעשה פיוטי, והשיר הוא מהלך של גאולה. התנאי לשיר ולגאולה הוא האתיקה שעליה מצביע המשורר, שבמרכזה הפנייה לאחר בצר לו. זאת ועוד, במרכז הישועה ניצב מעשה של יצירה: יצירת שלום.

העברית של ישעיהו שרדה אחרי חורבן הבית הראשון והשני. היא ליוותה את חכמי המשנה והתלמוד, ולאחר מכן העשירה את מחשבת הרמב"ם ואת המיסטיקה הקבלית. השירה האצורה במילים "פִּתְחוּ שְׁעָרִים" הייתה שגורה על פיהם של רבנים אורתודוקסים ורפורמים כאחד. המילים הללו שרדו גם אחרי חורבן יהדות אירופה בשואה והפצצות בעלות הברית.

בשפתו של ישעיהו דיברו בממלכת יהודה. היא גם השפה שנוכחת היום מעל פתח המבנה המשופץ לתפארה של בית הכנסת החדש בברלין. העברית הזאת היא השפה שבה אני כותב, כרבות וכרבים אחרים הנמצאים בקצה מזרח או בקצה מערב, הרחק מחופי האגן המזרחי של הים התיכון. בשפה הזאת אני חושב וחולם בקליפורניה, לחופי אזור המפרץ. העברית שבפי ובנשמתו נולדה אמנם "שם", לחופי הים הגדול, אבל חייה אינם מוגבלים במקום ובזמן.

אבלה נבלה הארץ

אמונתי בעברית ובעתידה נעוצה לא באידאולוגיות הדיאספוריות של תקופתנו, ולא במניפסטים שעיקרם הוא פניית עורף לציונות, לישראל או למדיניות שלה, הרחוקה כל כך מישעיהו המהלל את האל על היותו מַעֲזוֹ לְדָל מַעֲזוֹ לְאֶבְיֹן. יצאתי את ישראל בינואר 1988, לא בטריקת דלת של ביטחון בצדקת דרכי, אלא מתוך תחושה שלימים אבין את מהותה כ"אָמור מונדי", אהבה לעולם. יצאתי מישראל מתוך אהבה עזה לעולם התרבות של אירופה. רציתי שהעברית שלי, שבה דיברתי ובה כתבתי שירה, תכיל בתוכה

את אוצרות הספרות, האמנות והמוזיקה שליוו אותי מנעוריי. רציתי להקיף את עצמי ברחובות מושלגים בחורף, ובערבי קיץ לא נגמרים.

אך מקץ כמה שנים של התלהבות ילדותית מכל ציור שראיתי במוזיאון, ומכל שיר גרמני שהשכלתי לקרוא ללא מילון, חשתי קושי הולך וגדל כלפי העולם שאליו נכנסתי. ככל שהיטבתי להכיר את תרבות היבשת שאליה הגעתי, התחוויר לי שהתהום שלתוכה היא התרסקה במלחמות העולם קשורה בטבורה לעולמות המחשבה, האמנות והיצירה שבהם התאהבתי לפני עד כלות. לאט-לאט גם התחוויר לי שהאהבה שלי הייתה סבילה. חשבתי שדי לקרוא את ספרותו של המקום שאליו הגעתי. שהיותי בו מספיקה. אהבתי בלי לתהות על טבעו של מושא אהבתי. בהדרגה התברר לי שהישגי התרבות שאהבתי באו לעולם בד בבד עם מסעות הרג ושמד. שלנאורות, שאותה דימיתי לראות כלבה המזוכך של היבשת, היה חלק מהותי באפלה הפוליטית שירדה על העולם בעידן המודרני. במרץ 1955 רשמה חנה ארנדט ביומן החשיבה שלה את המילים הללו: "אמור מונדי –

מדוע קשה כל כך לאהוב את העולם?" הקושי שארנדט מדברת עליו הוא הקושי שעמד בפניי שנים אחדות אחרי שהגעתי לאירופה: איך ניתן לחיות בעולם האנושי שאפשר את הפשע הנורא הזה? שהפך את בית הכנסת החדש לעיי חורבות? התשובה של ארנדט היא התשובה של ישעיהו, והיא אולי התשובה היחידה: יש לפנות אל העולם שניתן לנו כמות, ולאהוב אותו. האהבה הזו אינה רגש סביל. "אמור מונדי" היא אהבה פעילה. יש לשמור על העולם מפני הברואים המאיימים עליו. ויש ליצור ולעשות בו: "תצור שלום שלום", כדברי ישעיהו. בלב הפילוסופיה של ארנדט ניצב הציווי לאהוב את העולם שאליו אנחנו נולדים. העולם הזה, היחידי שישנו, תמיד היה ותמיד יהיה מלא בפשעי האדם. כשאנו ניצבים מול האומללות הזאת, שגוזרים בני האדם על עצמם ועל זולתם, יש שיבחרו להפנות את גבם אל העולם ולפרוש ממנו לעיסוקים שונים, מצבירת ממון ועד לברירה למנזרים רחוקים. חנה ארנדט בילתה את רוב חייה הבוגרים בכתיבה שתכליתה הפוכה לגמרי: לשכנע את הקוראים שלה בדבר הצורך ההכרחי לא לקבל את העולם כפי שהוא, אלא לפנות אליו, על כל חסרונותיו ופשעיו, ולתקן אותו מתוך אהבה.

חנה ארנדט לא דיברה ולא כתבה עברית. היא עבדה שנים רבות בארגונים ציוניים, ואף תרמה אישית להצלחתם של בני נוער יהודים בפלשתינה המנדטורית. אך לאחר שהציונות פנתה להגשמת חזון המדינה היהודית וזנחה את האפשרות של מדינה שוויונית לכלל אזרחיה, ארנדט בחרה לפנות לה עורף. עם זאת, ואולי בדיוק בשל כך, ארנדט ממשיכה את החזון הנבואי של ישעיהו בדבר האפשרות וההכרח לפנות אל העולם ולאהוב אותו במעשה של יצירה. היצירה יכולה וצריכה להיות יפה כשלעצמה, כמו המצלול המטלטל של העברית של ישעיהו: "אֲבֵלָה נִבְלָה הָאָרֶץ, אֲמִלְלָה נִבְלָה תְּבֵל" (ישעיהו כ"ד, ד'). אלא שהשירה הנפלאה הזאת היא גם ביטוי מובהק לאהבה כעשיית מעשה בעולם, כתיקון האבל והנבלה.

שאלת עתידה של העברית היא שאלת עתיד השפה של המשורר והנביא ישעיהו. יש מי שכותב אותה באותיות עבריות, אם במדינת ישראל, אם ברובע מיטה שבברלין, ואם בפאלו אלטו שבקליפורניה. לתפיסתי, את השפה הזאת כתבו, כותבים ועוד יכתבו גם אלה שאינם דוברים שלה במובנה הצר, כמו חנה ארנדט. הללו ייצרו בלשון שמעל הלשון,

בשפה שמעבר לשפה, באותיות שיש להן יותר מאשר בית אחד, ויותר מאשר ארץ אחת. העברית הזאת היא ביטוי לאותו אמור מונדי. שפת האהבה. אם העברית שבפינו או בפי ילדינו תפנה עורף לעולם, אם תסתגר בדל"ת האמות של דגל, המנון, אדמה ומוצא, אני מסופק אם היא תמשיך להתקיים. אך אם היא תמצא דרך להדהד את דברי ישעיהו, היא תוסיף להתקיים בכל מקום שבו היא תדובר.

עתידה של העברית הוא המשך של עברה ושל ההווה שלה. קיומה של העברית לא היה תלוי מעולם במקום אחד, אלא באנשים הדוברים אותה ויוצרים בה באשר הם שוכנים – בבבל, בגרנדה, בוורמייזא, באודסה או בברקלי. כוחה של העברית באלף השלישי תלוי במי שישכיל לדבר אותה ולאהוב דרכה את העולם. בעברית כזאת כותבים וכתבו אלה הגרים ויוצרים בחבל הארץ הנמצא בין הירדן לים התיכון, אבל גם אלה הנמצאים בכל מקום אחר. בעברית שעליה אני מדבר אין היררכיה כזאת שבין "ישראל" ובין "התפוצות". זוהי עברית של קהילות ושל בודדים השותפים במקביל, ובאורח שוויוני, למעשה היצירה. בתוך מציאות מאיימת ורצחנית, העברית הזאת היא מקום של נחמה ותקווה. מקום שבו, גם אם רק להרף עין, השערים פתוחים.

[תודה לאריאל הורוביץ על עזרתו בעריכת הרשימה]